

РОЗДІЛ 8 УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2'06.09:801.73]-29:1

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.29.2.46>

ФІЛОСОФСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ ВІДЬМИ У РОМАНІ «РУТЕНІЯ. ПОВЕРНЕННЯ ВІДЬМИ» В. КЛИМЧУКА

PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF THE IMAGE OF THE WITCH IN THE NOVEL "RUTHENIA. RETURN OF THE WITCH" BY V. KLYMCHUK

Осьмак Н.Д.,

*orcid.org/0000-0001-8041-0672**кандидат філологічних наук, професор,**професор кафедри української літератури**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

Барабаш С.М.,

*orcid.org/0000-0002-9405-0839**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри мовної підготовки**Національного медичного університету імені О.О. Богомольця*

У статті здійснено дослідження філософської інтерпретації образу відьми у романі В. Климчука «Рутенія. Повернення відьми». Звернено увагу на необхідність нового прочитання та переосмислення міфологічного світу українського фольклору, зокрема, його етнопсихологічної характеристики; важливим є філософський концепт міфологічних персонажів у творах сучасних українських письменників. Образ Рутенії має глибокий символізм, адже це історичний образ України, й нинішньої зокрема, яка бореться у всі часи зі світовим злом, це Душа Країни, Народу, Людини, яка у всі часи протистоїть силам зла. Головною метою Рутенії, місією, якою наділена вона Вишніми Богами є досягнення Великого Дня. Знаковою є нинішнє ототожнення цієї події українцями на тлі російсько-української війни. Адже «Великий День» у творі читаємо як Велику Перемогу України. У розумінні цього поняття закладене космічне, тобто одночасно і язичницьке, і християнське розуміння Любові як Очисного Вогню серця, потрактування Яйця як символу воскресіння, відродження життя, символом Сонця, Світла та Джерела життя у Всесвіті. Рутенія втілює основний задум твору, озвучений учителем верховної відьми – Вітом. На питання, чи людина може не впустити у душу Очисний Вогонь відповідає: «Може. Треба, щоб серце стало, мов камінь, щоб душа зачерствіла і почорніла від люті і заздрощів, неробства і жадоби... <...>. Є люди, які не лише терплять, а й плекають їх («цю чорноту», «цей морок» – авт.) у собі. Людська душа дуже тендітна і незагартована. Досить хоч раз завести в серці маленьку чорну плямку – і вона розростається, вкорінюється, пускає пагони, захоплює все більші шматки, й нарешті знищує людину». представлений архетип відьми Рутенії є втіленням різновекторних уявлень світоглядних систем та представлення його в контексті народного світогляду, що ототожнюється із загальнолюдськими, вічними цінностями: Свободи, Правди, Любові, Вільної Землі. Через образ Рутенії автор втілює вихідну модель стійкої, рішучої і дієвої національно-культурної моделі буття.

Ключові слова: В. Климчук, Рутенія, відьма, філософський концепт образу.

In the article research of philosophical interpretation of character of witch is carried out in the novel of V. Klymchuk "Rutheniya. Return of witch". Paid attention to necessity of the new reading and rethinking of the mythological world of Ukrainian folklore, in particular, him description; important is a philosophical concept of mythological personages in works of the modern Ukrainian writers. Character Ruthenium has deep symbolism, in fact it is historical character of Ukraine, and present in particular, that contests at all times with a world evil, it is the Soul of Country, People, Man that at all times resists to forces of evil. By a primary objective Ruthenium, by a mission that she is provided with Вишніми Gods are achievements of Large Day. A sign is present equation of this event by Ukrainians on a background Russian-Ukrainian war. In fact "Large Day" in work read as Large Victory of Ukraine. Space is stopped up in understanding of this concept, it is simultaneously and heathen, and christian understanding of Love as Cleansing Fire of heart, interpretation of Egg as symbol of Sunday, revival of life, by the symbol of a Sun, Light and Source of life in Universe. Рутенія incarnates the basic intention of work, pronounced by the teacher of supreme witch, – Vit. On a question, or a man can not admit in the soul Cleansing Fire answers: it "Can. It is necessary, that a heart became, as if a stone, that the soul became callous and grew black from fury and envies, idleness and thirst. <...>. There are people, that not only stand but also cherish them ("this blackness", "this darkness" – author.) in itself. Human soul very fragile and unhard-tempered. Though enough one time to lead a little black spot in a heart – and she overgrows, rooted in, stools, takes all greater pieces, and finally destroys a man". presented of witch Ruthenium is embodiment of різновекторних presentations of the world view systems and

presentation of him in the context of folk world view that equates with common to all mankind, eternal values: Freedom, True, Love, Free Earth. Through character Ruthenium an author incarnated the initial model of proof, decisive and effective national and cultural model of existence.

Key words: V. Klymchuk, Ruteniya, witch, philosophical concept of character.

Постановка проблеми. У пошуках новітніх літературних смислів сучасний український автор може звертатися до різних проблем і тем. Одним із найпопулярніших напрямів, джерел формування художнього твору у сучасній літературі залишається інтерес письменників до відображення у сюжеті твору давноминулих звичаїв і традицій нашого народу. Епоха постмодернізму сама по собі і передбачає певне переосмислення стародавніх сюжетів, ідей, образів, зокрема й одного наймістичніших і загадкових – образу відьми. Особливості художньої інтерпретації цього образу у філософському контексті у романі В. Климчука «Рутенія. Повернення відьми» є предметом нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню архетипу відьми присвятили наукові праці О. Тиховська [1], В. Войтович [2], В. Жайворонок [3], В. Давидюк [4], Н. Осмак [5, с. 93–97], М. Дмитренко [6], Т. Бикова [7], В. Кметь [8], С. Пушик [9, с. 53–60] тощо. Інтерес до визначення жанру «Рутенія» В. Климчука спостерігаємо у працях А. Соколової [10, с. 235–244], Н. Логвіненко [11, с. 40–45]. Проте й досі немає ґрунтовного дослідження філософії образу відьми Рутенії у творі В. Климчука, що й підтверджує актуальність обраної теми.

Мета і завдання статті.

Метою статті є дослідження філософської інтерпретації образу відьми в романі «Рутенія. Повернення відьми» В. Климчука та аналіз фольклорно-міфологічного образу Рутенії-відьми як вияву народних вірувань, уявлень і звичаїв.

Виклад основного матеріалу дослідження. Космогонічні уявлення людини тісно пов'язані із давньою релігією свого народу. Відродження знань і традицій є важливим кроком у відновленні історичної правди не лише України, але й людства. Саме тому українські автори все частіше звертаються до вшанування народних звичаїв, обрядів, постмодерної їх інтерпретації у художньому творі. Особливого зацікавлення серед сучасних письменників викликають мотиви, образи, сюжети, сповнені містичних елементів, готичних смислів. З одного боку, це і данина давнім традиціям усної народної творчості, а з іншого, – це має і виховний сенс, однак який представлено незвичайним способом. У художній канві тексту поряд із реально діючими персонажами письменники нерідко вводять вигаданих осіб, переносять їх у реально

існуючу ситуацію і таким чином створюють світ, у якому можуть співіснувати два типи персонажів. Наявність такого ірреального простору, наближеного до реальності дає змогу зацікавити сучасного читача, познайомити його зі звичаями й обрядами українського народу, а також повчитися на вчинках персонажів, зокрема і містичних, видуманих, осмислити і своєрідну філософську концепцію художнього твору. Саме на цю особливість і вказує автор роману «Рутенія. Повернення відьми» В. Климчук, характеризуючи сюжетну канву твору: «...По суті, це книга-перетворення, книга-трансформація, тому що усі герої, які проходять крізь сторінки від початку до кінця, змінюються під впливом життєвих обставин: з поганих стають хорошими, хороші показують не зовсім хороші якості. Тобто люди змінюються незалежно від того, чи вони відьмаки, відьми, чи чарівні істоти» [12].

Художній твір існує, допоки ним цікавляться, до нього звертаються різні дослідники у пошуках нового прочитання. Цей роман, написаний 2011 р., належить до таких: і події, і сюжети, і герої, і центральний образ відьми Рутенії наразі потребують глибокого переосмислення, а у деяких моментах він стає своєрідним текстом-передбаченням подій, які розгортаються нині в Україні. Пророцтва про долю Рутенії, які висловлені на сторінках книг вражають: «Вона мало не втратила себе у холодних водах Джерела Забуття, на неї чатують жадливі небезпеки, перед нею – довгий шлях до величної мети... Але вірні друзі та її власна внутрішня Сила допоможуть, вона не дозволить Темному Володареві занепасти цілий світ, сповнений краси й дивовиж <...>. Вона подужає, вона сильна, вона відьма Рутенія» [13, с. 385].

Роман В. Климчука «Рутенія» написано у жанрі етнічного українського фентезі. Провідною рисою таких творів є «фатум, бінарна етична опозиція «добро – зло», винагорода за зусилля подолання перешкод, диво, «трансцендентне бачення» як вияв свободи» [14, с. 529–530].

Щодо назви твору, то вона слугує певною відсилкою до давньоукраїнських джерел. Так, у працях, написаних латинською мовою зустрічається екзонім, тобто топонім або етнонім «Рутенія», який не вживається місцевим населенням або народом, зокрема і на офіційному рівні [15, с. 96]. У рукописах XI століття цей термін використову-

вався для позначення східнослов'янської території давньої Русі.

У грамоті угорського короля за 1261 р. цей екзотичним стосувався Галицько-Волинської Русі [16]. У писемних джерелах ХХ ст. пізньою латинською мовою зафіксовано, що французи «русинами» іменували слов'янське населення Галичини, Великого Князівства Литовського та Угорщини, відповідно, країну їх проживання – *Ruthenia*. В Енциклопедії українознавства зазначено, що *Rutheni* (лат. *Rutheni*, *Ruteni*) синонімі назви «русини, українці». Закцентовано увагу на тому, що з кінця ХІХ на початку ХХ ст. назви «рутени, рутенський» (нім. *Ruthenen*, фр. *Ruthenes* і англ. *Ruthenians*) вживали для того, щоб відрізнити термін «русини, руський» від «росіяни, російський».

Етимологія слова «відьма» пов'язана із давньоруським іменником «вѣдь», що означає «знання», та коренем «ма», тобто «мати». Ці смислові аспекти й містить у собі глибинна філософія образу відьми Рутенії у творі В. Климчука.

На початку роману перед головною героїнею постає одвічне питання, «яке з кожним кроком ударяло молотом по душі: "Хто Я?"» [13, с. 7] (воно й переслідує її й протягом усього твору) і зовнішні обставини, події, життєві персонажі дають ситуації, в яких вогнем всередині, у самому естві, випікається відповідь.

«Гадали, що є відьми родимі (з відьомського роду) і вивчені, «вчені» (навчилися відьмувати від когось іншого) – таку класифікацію наводить В. Жайворонок [3, с. 92]. Рутенія належить до першої групи, адже відчуває у собі потужну неконтрольовану силу, що підтверджують слова Віта: «Дика сила прокидається у відьом, які ніколи не навчалися. Дикі відьми неконтрольовані. Сила захоплює їх повністю. Вони не можуть передбачати свої дії» [13, с. 51]. Філософська категорія «сили» у цьому контексті ототожнюється із поняттям «духу» як потенціалу творчої активності, взаємозумовленого і одночасно взаємообумовленого переходу від стану речей до ідей, які простежуються у внутрішніх і зовнішніх порухах Рутенії. Спостерігаємо постійну концентрацію думки, навіть на межі поза свідомістю, та діянь.

У романі В. Климчука відьма Рута намагається зрозуміти себе: «– Я відьма? Я не... "Але ж я не пам'ятаю, хто я. Може, й справді відьма? Але що мені від цього? Я ж не знаю..."» [13, с. 14], «Я ніч не розумію. <...>. Мене звати Рута? Хто я така? Що за силою я володію?!» [13, с. 16].

Автор наділяє Рутенію здатністю магичним чином взаємодіяти з предметами (камінь, пляма)

та сприймати інформацію, яку вони транслюють: «Я маю карту. Вона в голові! Коли я заплюшую очі, я бачу, куди треба йти, – пояснила вона» [13, с. 61].

В. Климчук наділяє Рутенію душею, що й відповідає давнім українським звичаям: «– Що ж то була за пісня така? – прошепотіла Рута, намагаючись вловити те невловиме, на яке відгукнулася її душа» [13, с. 70]. У міфологічному баченні відьми мали душу. Зазначимо, що автор не використовує у творі традиційного тлумачення понять «відьма», яке мало негативне потрактування, і «душа», яка асоціювалася зі світлим, чистим. Етимологія «відьми» заклала у слово і позитивне значення – «та, яка знає, відає»; про душу ж теж говорять, що вона може бути біла або чорна. А. Новик зазначав: «Відьма є основним персонажем демонології у слов'ян, яка поєднала в собі людську душу і силу демона» [17].

Якими ж авторськими характеристиками наділена у цьому аспекті Рутенія? Це – титулована відьма, вона обрана, посланець Богів, основною місією якої є врятування людства. Рута тонко відчуває Світ видимий і невидимий, екологічно взаємодіючи із різними силами. Її боротьба із темними сторонами буття – це одвічне філософське прагнення до Всесвітньої, Всезагальної любові. Основною характеристикою істоти у творі, наділеної надзвичайним даром, є Сила. Володіння словом, даром переконання. Саме цей факт і засвідчує Віт: «Ти – справжня відьма! <...>. Відьма – це від «відати», «знати». Ти знала, що казати, як і коли. Це ознака Сили. Мабуть, вона таки в тобі прокидається» [13, с. 73]. Рута характеризується рисами воїна: проходить крізь крижану стіну, чатує, коли друзі сплять.

Водночас Рутенія (Рута) – постать, наділена глибокою чуттєвістю та інтуїцією: автор про це неодноразово наголошує: «Передчуття чогось недоброго слимаком поповзло по спині» [13, с. 7], «Раптом вона зрозуміла: за нею стежать. Всім тілом відчула липучий погляд» [13, с. 7]. Здійснюючи маніпуляції із чарівними предметами інших міфологічних істот, вона може здобувати із них силу, рятуючи власника від смерті, що й сталося під час взаємодії із гілкою чугайстра та врятування Віта від смерті. Слід зазначити, що такий енергообмін не є безпечним для Рутенії, адже супроводжується гострим болем.

Образ болю у творі має свою філософію й потрактування. Саме він окреслює межі тілесності, усвідомлення його наявності та неможливості позбавитися цього відчуття у момент його переживання. Через страждання відбувається

трансформація відьми, яка й сама не може повністю усвідомити цього процесу, адже наче виходить за якісь окреслені обрії. Втеча від загостреного відчуття власного психологічного стану є химерною, «бо, і нездійсненною по суті, є втеча від тіла – такої рідної домівки болю» [18].

Із приводу інтерпретації цього образу А. Манчинський розмірковує: «Якщо собі уявити – а радше пригадати – біль на межі свого насичення, локальний або ж такий, що у нього занурене все тіло, то раптом що й нонароджені місце і час втрачають власне значення. Простір – гора, низ... усі напрямки світу, всі послідовності подій і логічні ланцюжки зникають, а є лише зараз болю, тут і тепер – від обрію до обрію й далеко поза них, завжди, нескінченно й всеосяжно. У них моя індивідуальність та всі межі, що мали би відділяти мене від інших, вже не існують. А я – поруч з усіма іншими я – розтоплюється в болі» [18].

Характерною ознакою прояву Рутенії є перебування її у пограничних станах, тобто на межі болю і неможливістю його уже відчувати, стан свідомості й на півсвідомості, коли відьма не може ототожнити себе із певною групою осіб. Причинами такого межового розладу у творі є біль, вода із Джерела забуття. Головна героїня постійно перебуває у відшукуванні власної ідентичності, що є, на й усвідомлюється нею як внутрішній ключ для вирішення зовнішніх викликів. Психологічне пограниччя Рутенії характеризується розладами поведінки, які нею самою не усвідомлюються, їх констатують оточуючі: «Руто, ти не пам'ятаєш? Ти казала, що хочеш спати і раптом замовкла. Твої очі стали прозорі. І ти заговорила не своїм голосом. Зовсім чужим» [13, с. 50]. Спостерігаємо прояв підсвідомості як своєрідний потаємний, прихований вміст свідомості, де фіксується не запитувана інформація із власного досвіду, а також закладено різноаспектна варіативність комбінацій цих даних. Підсвідоме визначається як психічні процеси, які відбуваються на межі свідомості. У діалозі Рути і Дзеванни маємо приклад такого стану: «– Що я казала? – Ти сказали лише одне слово, але повторила його кілька разів. Ти сказала «камінь». – Камінь? І гадки не маю, що це могло бути» [13, с. 50]. Саме через роботу із підсвідомістю як ключовими вказівками персонажі дошуковуються відповідей на складні реалії.

Камінь є важливим артефактом у фольклорі, він одночасно єднає у собі діалектичну протилежність добра і зла: «оскільки гори, скелі – творіння диявола, то й про каміння селянин-хлібороб каже: «Що Бог створив, те рівне, чисте, а вже, що

ідолове, то саме каміння і гори» <...>; у колядках білий камінь виступає символом Світового дерева; за народними повір'ями, деякі камені служать оберегами» [3, с. 271–272]. В. Войтович фіксує таке бачення: «каміння – один із першоеlementів світу (поряд із землею, водою, вогнем, повітрям); у народній традиції об'єкт поклоніння [2, с. 218]. Знакову характеристику героїні автор твору подає через потужні символи, які характеризуються енергетикою, з якою не кожен може повноцінно взаємодіяти. Тобто простежується енергетична ієрархія представників представленого фентезійного світу.

Введення елемента межового розладу – це філософія віднайдення внутрішнього генного ключа, коду нації, історичної пам'яті, який прагнуть сховати, «приспати» персонажі-антагоністи. Головною метою Рутенії, місією, якою наділена вона Вишніми Богами є досягнення Великого Дня, про який розповідає Віт. Сповненим пророчих мотивів є показ цієї події на тлі сучасної російської агресії. Адже «Великий День» у творі є Великою Перемогою України. У розумінні цього поняття закладене космічне, тобто одночасно і язичницьке, і християнське розуміння Любові як Очисного Вогню серця, потрактування Яйця як символу воскресіння, відродження життя, є символом Сонця, Світла та Джерела життя у Всесвіті.

Пророчими є слова В. Климчука, вкладені у уста Віта (до слова, ім'я персонажа асоціюється із «вітальністю», «життям») про Великий День: «Великдень – найбільший день у році. Свято радості і щастя, свято перемоги тепла над холодом, добра над злом. Та найвизначніше у ньому те, що цього дня відкривається Небесна Брама і Очисний Вогонь спускається на землю, щоб випалити в людських душах все те зло і недобре, яке назбиралося протягом року. Іще Вогонь возз'єднує живих із пращурами. Дехто вірить. Що цього дня душі пращурів теж спускаються на землю разом з Вогнем і вільно ходять по землі, перевіряючи, чи все гаразд роблять їхні нащадки. Посилає той Вогонь Дажбог, бог Сонця і достатку, опікун людського племені і всіх, хто допомагає людям. Дажбог вірить, що немає зачинених і чорних душ. Він вірить, що кожна душа може стати світлою, відкритися Очисному Вогню. І триває так уже багато століть» [13, с. 85].

Рутенія втілює основний задум твору, висловлений учителем верховної відьми – Вітом. На питання: чи людина може не впустити у душу Очисний Вогонь, відповідає: «Може. Треба, щоб серце стало, мов камінь, щоб душа зачерствіла і почорніла від люті і заздрощів, неробства

і жадоби... <...>. Є люди, які не лише терплять, а й плакають їх («цю чорноту», «цей морок» – авт.) у собі. Людська душа дуже тендітна і незагартована. Досить хоч раз завести в серці маленьку чорну плямку – і вона розростається, вкорінюється, пускає пагони, захоплює все більші шматки, й нарешті знищує людину» [13, с. 85].

Філософський концепт образу Рутенії має глибокий символізм, адже цей образ є ширший за рамки образу відьми – по суті, це образ України, а її відьомська сутність постає не у значенні носія зла, а носія мудрості, вираженості й уміння за себе постояти у складні часи. Відьомство – це Душа Країни, її ставлення до сил зла і уміння їх подолати завдяки внутрішнім силам і магичним ритуалам. Водночас Рутенія – це Душа цілого Народу і кожної окремої Людини, яка у всі часи протистоїть ворогам, які в романі представлені богумирським відьмаком Ахруманом Чорного Ворона – «найжахливішою істотою на землі», за словами його рідної доньки Дзеванни [13, с. 23],

та його військом. Так, А. Соколова зазначає, що «"Рутенію" можна читати або як пригодницьку історію <...>, або як філософсько-соціальний твір, проєкцією нашого суспільно-політичного життя на фентезійний світ» [10, с. 237]. Події роману розгортаються у вигаданому світі, його герої є як реальними, так і вигаданими, однак нинішні реалії життя знаходять відгук на сторінках цього твору.

Висновки. Представлений у романі образ головної героїні Рутенії є втіленням різновекторних постмодерних уявлень автора – від тлумачення як відьми, містичної істоти із людським обличчям, до асоціації з образом України, яка у найважчі часи і лихоліття, завдяки внутрішній силі здатна протистояти ворогам. Роман В. Климчука є свідченням справжнього мистецького твору чи, точніше, артефакту, здатного впливати на реципієнтів, бути значним в ідейно-естетичному плані, осмислювати ключові проблеми екзистенції нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття : етнопсихологічний аспект. Ужгород : РІК-У, 2021. 512 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2017. 664 с.
3. Жайворонко В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
4. Давидюк В. Українська міфологічна легенда. Львів : Світ, 1992. 175 с.
5. Осьмак Н. Міфологема вогню (жива ватра) в повісті Гната Хоткевича «Камінна душа». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)*. 2017. Вип. 8. С. 93–97.
6. Дмитренко М. Символи українського фольклору : монографія. Київ : УЦКД, 2011. 400 с.
7. Бикова Т. «Верховинку, світку наш...» : гуцульський текст української літератури першої третини ХХ століття : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2015. 424 с.
8. Кметь В. Архетип відьми в українській літературі ХІХ–ХХ століття. Львів, 2017. 234 с.
9. Пушик С. Чугайстер : міфічний персонаж української народної поезії карпат. *Народна творчість та етнографія*. 1994. № 2–3. С. 53–63.
10. Соколова А. Роман Віталія Климчука «Рутенія. Повернення відьми» в контексті сучасного українського міфологічного фентезі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2016. № 34. С. 235–244.
11. Логвіненко Н. «Своя фантастика в Україні є, вона живе, розвивається, родить...» : сучасний стан української фантастичної прози. *Українська література в загальноосвітній школі : наук.-метод. журн.* Київ : Антросвіт, 2013. № 3. С. 40–45.
12. Інтерв'ю з Віталієм Климчуком для журналу BBC <https://life.pravda.com.ua/book/2011/12/19/91576/>
13. Климчук В. Рутенія. Повернення відьми. Вінниця : Теза, 2011. 373 с.
14. Літературна енциклопедія: у двох томах. Т. 2. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
15. Екзонім. *Етнічність : енциклопедичний довідник* / В. Б. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.
16. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (Назви української території між кінцем ХІХ – кінцем ХХІІІ ст. [Архівовано 26 лютого 2018 у Wayback Machine.]. *Міжкультурний діалог*. Т. 1 : Ідентичність. Київ : Дух і літера, 2009. С. 57–95.
17. Новик А. Не всі жінки відьми. https://galinfo.com.ua/articles/ne_vsi_zhinky_vidmy_79553.html
18. Манчинський А. Біль <https://polskieradio.pl/398/8124/artukul/2464443,%D0%B1%D1%96%D0%BB%D1%8C>